

Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi-

ViSBiD

Van Journal of Humanities and Social Sciences -VJHSS

Geliş Tarihi: 20.11.2023 Kabul Tarihi: 19.12.2023 Yayınlanma Tarihi: 30.12.2023

Urartu'nun Miras Sözcükleri için Yapısal ve Anlamsal Belirleyiciler

Structural and Semantic Determinants for Urartian Heritage Words

Orhan VAROL*

Öz

Urartuca, Eski Yakınoğu'nun çivi yazısı sistemine sahip dillerindendir. Tarihsel aralıklarla Urartucadan türemiş dillerin bulunmaması, bu dilin art zamanlı ve karşılaştırmalı incelenme olanağını azaltmaktadır. Öte yandan, Urartu yaşam alanının günümüzdeki dillerinde bulunan bazı sözcüklerin tarihinin, -etimoloji kaynaklarının belirttiğinden çok daha eskiye- "Urartu söz varlığına" kadar uzandıkları anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Farsça, Türkçe ve Kürtçe gibi bölgesel dillerde bulunan ve Urartu kaynaklı olan ya da olabilecek sözcükler için bazı yöntemsel açıklamalar ortaya koymaktır. Bölgesel dillerin, Urartuca karşılıklarıyla yapısal ve anlamsal örtüşmeler sergileyen bazı sözcüklerindeki benzerlikler ele alınmaktadır. Bu bağlamda, Urartu'nun yakın tarihli bölgesel ardılı olan Eski Pers Krallığı yazıtlarının tarihsel verilerinden faydalanılarak Urartuca ile karşılaştırmalı ilişkilendirilmeler yapılmaktadır. Yapısal çeşitlilik içeren sözcükler sayesinde, dilbilgisel işleve sahip birimlerdeki örtüşmelerin de değerlendirilme imkânı ortaya çıkmaktadır. Urartu yazıtlarının oluşturulmasında kullanılan Asur yazı sisteminin, Urartucanın ses değerlerinin yansıtılması konusunda yetersiz kaldığı bilinmektedir. Urartu yazıtlarının dilbilgisel ve içeriksel bilgisine ulaşabilmek için Urartuca ile dil bağlamında genetik ilişkileri olmasa da bölgesel etkileşimi olan diller ile yazıya dair sesbilimsel (yapısal) ve anlambilimsel belirleyicilere ihtiyaç vardır. Urartu yazıtlarında geçen bazı sözcüklerin günümüzdeki olası biçimlerinin yapısal ve anlamsal örtüşmeleri, benzerlik (analogy) ve eşdizimlilik (collocation) belirleyicilerine bağlı olarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda ele alınan sözcüklerin temel yapısal kurulumları olan seslerdeki örtüşmeler, yakın ses değişimleri ve seslem göçüşmeleri (metatez) dikkate alınarak değerlendirilmeler yapılmaktadır. Bazı seslerin karşılıklı geçişkenliği olduğundan, Urartucada olup da yazı sisteminin yetersizliğinden seçilemeyen ünlü ve ünsüz sesler belirlenmektedir. Çalışmada ele alınan sözcükler dışında, benzeri dilbilimsel yöntemlerle, Urartu'dan kalmış birer kültürel miras olan ve günümüz bölge dilleri tarafından kullanılmaya devam eden diğer sözcüklere ulaşma imkânı da sağlanabilir.

Anahtar Sözcükler: *Urartuca, Miras Sözcükler, Eşdizimlilik, Metatez, Etimoloji, Sesbilim, Anlambilim.*

*Doç. Dr, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, ovarol@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8662-484X

Atıf için: Varol, O. (2023). "Urartu'nun Miras Sözcükleri için Yapısal ve Anlamsal Belirleyiciler". *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD*. Sayı: 6 Sayfa Sayısı: 62-79. DOI: 10.62068/visbid.1393604

Abstract

Urartian is one of the Ancient Near East language with cuneiform writing system. The potential of studying Urartian diachronically and in comparison to other languages is diminished by the lack of later languages descended from it. On the other hand, it is understood that the history of some words found in the current languages of the Urartian habitat dates back to the "Urartian vocabulary"- much older than etymological sources indicate. The aim of this study is to put forward some methodological explanations for words found in regional languages such as Farsi / Persian, Turkish and Kurdish that are or may be of Urartian origin. Structural and semantic similarities in some words of regional languages that may overlap with their Urartian equivalents are discussed. Historical data of old Persian inscriptions are also used in associating Urartian with the languages of the societies that are regional successors of Urartian. In this way, overlaps in units with grammatical functions are also evaluated. It is known that the Assyrian writing system used in the creation of Urartian inscriptions was insufficient to reflect the sound values of Urartian. In order to access the grammatical and contextual information of Urartian inscriptions, there is a need for phonological and semantic determinants of languages and writing that have regional interaction, although they do not have genetic relations with Urartian. The structural and semantic overlaps of the possible today's forms of some words in the Urartian inscriptions are tried to be explained depending on the determinants of similarity (analogy) and collocation. In this context, the overlaps in sounds, which are the basic structural patterns of the words discussed, are evaluated by taking into account close sound changes and phonetic transitions (metathesis). Since some sounds are mutually permeable, vowel and consonant sounds in Urartian that cannot be distinguished due to the inadequacy of the writing system are determined. With these and similar linguistic methods, it is possible to reach other words that continue to be used by today's regional languages as a legacy from Urartian.

Keywords: *Urartian, Heritage Words, Collocation, Metathesis, Etymology, Phonetics, Semantics.*

Giriş

Konuşan insanın tarihi boyunca ne diller sadece belirli toplumların değişmez iletişim araçlarıydı ne de toplumlar sadece belirli dillere sahip ve bu konuda değişime kapalıydı. Arapça, Farsça ve Batı dillerine ait dilsel özellikleri içinde barındıran Türkçenin, Anadolu'daki Türk egemenliğinden sonra bu coğrafyanın farklı dil kullanıcısı olan diğer toplumları için ana dil olarak benimsenmesi bu açıklamaya örnektir. Sömürgeleştirmeyle, İngilizce, Fransızca ve İspanyolca gibi diller, başta Afrika ve Amerika kıtaları olmak üzere dünyanın birçok bölgesindeki yerli toplumların ana dillerinin yerini almış durumdadırlar. Yerliler, baskın toplumlardan etkilenme oranlarına bağlı olarak dil yetkinliklerinin değişip dönüştüğü bir sürece dahil olmuşlardır. Bu süreçte, yerlilerin ana dilleri ve baskın toplum dillerinin karışımı ile oluşan Güney Afrika'daki *Afrikaans*¹ gibi karma dillerin yanında, yerli/yerel ana dillerden uzaklaşarak baskın toplumların dillerine geçişler de yaygın olarak gerçekleşmiştir. Fakat aynı topraklarda kalındığı sürece, ana dillerden vazgeçişlerin bir bütün olarak gerçekleşmediği, yerliler tarafından edinilen sömürge dillerinin yapısal ve anlamsal farklılıklarından anlaşılmalıdır. Toplumlar, yaşam alanlarındaki anlam ağları ve söylem oluşturmadaki fiziksel donanımlarına göre bir dil kimliği edinmişlerdir. Bu kimliğin inşası uzun zaman alırken yeni bir dilin bu kimliği tamamıyla temsil edebilmesi daha uzun bir zaman alabilmektedir. Bu nedenle, önceki ana/ata dilden uzaklaşma gerçekleşirken bu dile ait söz varlığı unsurlarını yeni iletişim diline uyumlu hale getirmelere de ihtiyaç duyulabilmektedir. İkidillilik ile başlayan süreçte, her iki dilin aktarım ve anlama olanaklarından faydalanma imkânı bulunmaktadır. Yerel toplumların önceden sahip oldukları dillere ait özelliklerin, işlevsellik sergiledikleri sürece değişim ve dönüşüme uyum sağlamaları söz konusudur. Yani yerel toplumlar, yitirilen ana dillerine dair özellikleri isteyerek ya da istemeyerek sahiplendikleri yeni dil içinde kullanmaya devam edebilmektedirler. Bu oluşum, birinci dilden *taşınma yerleştirme* (carry-over insertion) olarak adlandırılmaktadır (Johanson, 2008: 63). Doğu Anadolu coğrafyasına, milattan önce 850-600 yılları arasında hâkim olan Urartu Krallığı yıkıldıktan sonra, Urartulu kimliklerinden uzaklaşmak zorunda kalan insanların da dil yetkinliklerinin böylesi bir süreçle biçimlenmiş olabileceği anlaşılmaktadır. Urartulu insanlar, yeni baskın toplumlara benzeşerek uyum sağladıklarında, ata dillerinden bazı özellikler de dilsel uyumlarla *ortak etkileşim birimler* (common contact elements) olarak yapısal ve anlamsal kullanım alanlarını korumayı başarmış olabilirler (Varol, 2014: 135).

Diller, ait oldukları toplumların iletişimsel ihtiyaçlarına cevap verebildikleri sürece yaşayabilmektedirler. Çok kültürlülüğün olduğu yaşam alanlarında ise diller, yapısal ve / ya da anlamsal işlevselliklerine bağlı bir çekiciliğe² ve toplumsal prestije³ sahip olduklarında başka dillere özelliklerini aktarılabilirler. Çok kültürlü oluşumun -adeta bir pazar alanı içindeki- dilsel unsurları, yaşam

¹ Afrikaans, kaynağını büyük oranda Hollanda (Dutch) dilinden sağlayan, Koekoe ve San gibi güney ve güneybatı yerli Afrika dillerinin özelliklerini de içeren 19. yüzyılda oluşmuş karma (creole) bir dildir (Roberge, 2013).

² Johanson, eklemeli biçimbirimlerle daha ekonomik anlamsal aktarımların gerçekleşmesinden dolayı, eklemeli dillerin, çekimli dil kullanıcıları için bir çekiciliğe (attractiveness) sahip olduğunu belirtmektedir. Bu özelliği bakımından Türkçenin Hint Avrupa dillerini etkilediği aktarılmaktadır (Johanson, 1999).

³ Bir dilin toplumsal prestijinin olması, o dilin öncelikle hâkim toplumun ya da devletin, eğitimin ve ekonominin dili olması ile ilgilidir. Çok dilli ortamların ortak-geçer dili (lingua franca) olmak ya da günümüz İngilizcesi gibi akademik / bilimsel çalışmaların ortak-geçer dil olma durumu da prestijli olmayı sağlamaktadır.

sürelerini, edinilen ya da ödünçlenen⁴ birimler olarak uzatabilmektedirler. Böylece, toplumlar arası ilişkiler olduğu gibi diller arası etkileşim ve uyum sağlamalar da olmaya devam etmektedir (Aksan, 2003: 24,25). Çok toplumlu ve çok kültürlü yaşam alanlarındaki dilsel değişim ve dönüşümlerin gerçekleşmesinin temelinde etkileşim bulunmaktadır. Topluların dillerinin, seslerinden sözcüklerine ve tümce oluşumlarına uzanan söz varlıklarında etkileşim belirleyici olabilmektedir. Günümüz etkileşim dilleri, bu konudaki çeşitli dilsel göstergeleriyle geçmişin dillerine de ışık tutmaktadırlar. Urartuca gibi söz varlığı konusunda yetersiz bilgiye bağlı olarak kısıtlı değerlendirme imkânı olan ölü dillerin anlaşılabilirliğinde, toplumların bölgesel etkileşimleri önemli bilgiler barındırabilmektedir (Nanto ve Varol, 2023). Urartu Krallığı yıkıldıktan sonra Urartu toplumunun kültürel ve dilsel devamlılığını sağlayan bölgesel güçlerin oluşmadığı bilinmektedir. Urartu sonrası bölgede gerçekleşen tarihsel olayların bir sonucu olarak Urartuların Med ve Pers egemenliğine kültürel ve dilsel uyum sağladıkları bir yaşam formu oluşturdukları anlaşılmaktadır. Urartular, bölgenin baskın toplum dilini ya da dillerini edinirken ana dilleri olan Urartucadan da *taşım kopyalama*⁵ gerçekleştirmiş olmalıdırlar. Diğer bir olası gerçekleşim ise Urartu ile etkileşim yaşamış farklı toplumların, Urartucanın söz varlığındaki özellik ve sözcükleri iletişimsel olanaklar sağlamak amacıyla ödünçlemeler yapmış olmalarıdır.

Bir dilin başka bir dil ile belirli bazı dilsel özellikler konusunda benzerliğe sahip olmasının üç temel nedeni vardır. Bunlardan ilki, her iki dilin aynı ata ya da köken dile sahip olmasıdır. Dil ailelerinin tespitinde bu görünüme dikkat edilmektedir. İki dil arasında akrabalık bağı olması için dillerdeki seslerin, sözcüklerin ve dilbilgisel özelliklerin yapı ve anlam yönleriyle belirgin örtüşmeler sergilemesi gerekmektedir (Dinçol, 1970: 9). Yapısal ve anlamsal, temsil ve sunumlardaki benzerliğin oranı, dil akrabalığına işaret etmektedir. Diller bu bağlamda birer etnisite göstergesi olarak da ele alınıp değerlendirilmektedir. Benzerliğin ikinci nedeni, rastlantısal olmalarıdır. Özellikle aynı dil ailesi içinde bulunmayan iki dil arasında zamansal ve mekânsal aralık fazlalaştıkça, benzerliğin rastlantısal olma olasılığı da artmaktadır. Üçüncü benzerlik nedeni ise iki dil arasında etkileşimin gerçekleşmiş olmasıdır. Buna bağlı olarak da aktaran ya da verici dildeki bazı dilsel özelliklerin, alıcı ya da aktarılan dilin ses envanterine uyumlu hale getirilen biçimlerinin bulunması söz konusudur (Thomason 2001: 100). Çalışmada ele alınan Urartu kaynaklı sözcüklerin, krallığın yıkılmasıyla, farklı dil kullanıcılarına dönüşen Urartu etnik kökenine sahip insanlar tarafından ve / ya da Urartu dili ile etkileşimi olan diğer toplumlar tarafından yine bölgesel etkileşimlere bağlı olarak nesiller boyunca aktarıldıkları düşünülmektedir. Bu düşüncenin kaynağı, yakın tarihli toplumların ve dillerinin de benzer süreçlere maruz kalmaları yanında ele alınan Urartu kaynaklı sözcüklerin açıklanmasını sağlayan dilbilimsel oluşumlardır.

Bu çalışmada, Urartu metinlerinde bulunan ve günümüz bölge dillerinde de kullanılan bazı miras sözcükler değerlendirilmektedir. Bunlar *tırs-* “tırs-(mak), korkmak”, *masimi* “silah”, *zilibi* > *cibili(yet)* “soy, köken” sözcükleridir. Sözcükler, yapısal kurulumlarının ve anlamsal sunumlarının birer dilbilimsel belirleyici ile açıklanabilme yönleriyle ele alınmaktadır. Sözcüklerin ilişkilendirilmesinde, *benzerlik*, *eş*

⁴ Ödünçleme (borrowing), diller arası etkileşime bağlı olarak dilsel bir birim ya da örüntünün (ses, sözcük ve tümce kurulumu gibi) farklı dillere aktarılma ve yerleşme durumudur (bkz. Thomason, 2001).

⁵ Dilsel etkileşime bağlı olarak dillerdeki değişim ve dönüşümlerin kavramsal anlaşılabilirliği konusunda Johanson'un Kopyalama Modeli açıklamalar sunmaktadır (bkz. Johanson, 1999; Johanson, 2008).

dişimlilik, göçüşme / metatez ve olası ses değişimlerinin tespitleri gibi yapısal ve anlamsal belirleyicilere bakılmaktadır. Urartu yazıtları yanında, Urartu'nun bölgesel toplum olarak ardıllarının dillerindeki sözcükler, -eski ve yeni Pers/Fars dönemine ait kaynaklar- değerlendirilmektedir (Mackenzie, 1971: 82). Urartuca ve farklı ölü dillerin yazıtlarının okunabilmesinde yöntemsel katkılar sunmak amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, çok kültürlü ortamlardaki etkileşime bağlı dilselleşme süreçlerinin ve geçmişin dillerine ait sözcüklerin aydınlatılmasına çalışılmaktadır.

Çalışmada ele alınan sözcüklerin belirli bir dil ya da diller ile akrabalık bağı kurularak ilişkilendirilme arayışı yoktur. Urartu dilinin son konuşucularından günümüze, binlerce yıl varlıklarını sürdürerek kalabilen ve yakın tarihimizde çözümlenmeye başlanan Urartu yazıtlarının anlaşılabilirliğinde bölge dilleri dilbilimsel bakış açısıyla değerlendirilmektedir. Çünkü dilbilimin evrensel ya da göreceli olarak açıklama getirdiği birçok dil olayı, miras sözcüklerin ve dilbilgisel işleve sahip birim ve örüntülerin belirlenmesini sağlayabilecektir.

1. Yöntem ve Analiz

Art zamanlı dil araştırmalarında, tarihsel süreç içinde, aynı dil ailesine mensup diller, çeşitli özellikleri bakımından değerlendirilmektedir. Diller arasındaki biçim-sesbilimsel değişimlere bağlı olarak sözcüklerin zaman içinde aldıkları formlar (yeniden yapılanmalar) açıklanmaktadır. Tarihsel derinliği olan -bir zincirin halkaları biçimindeki- dillerin kurallı değişim ve dönüşümlerinin tespiti sağlanmaktadır. Bu çalışmada ise geçmişin anlaşılmaya çalışılan dili Urartucadan, aynı bölgede yaşam bulmuş farklı dillere -bir şekilde⁶- nesiller boyunca aktarılan bazı sözcüklerin açıklanmasına çalışılmaktadır⁷.

Urartuca araştırmaları, Akadca ve Hititçe gibi farklı çivi yazılı dillerle kıyaslandığında daha kısıtlı kaynaklar ile gerçekleştirilmektedir. Az sayıdaki Urartu yazıtlarının konusal çeşitlilikleri de sınırlı olduğundan dilin ve yazıtlardaki anlamsal ifadelerin çözümlenmesi zordur. Dili temsil eden yazının seslerinin ve yazıtlardaki anlamsal içeriğin dilbilimsel açıdan detaylandırılması gerekmektedir. Çalışmada, -bu değerlendirmeler ışığında- bölge dillerindeki olası Urartu izlerinin yapısal ve anlamsal benzerlik ilişkilerine bakılmaktadır. Bu konudaki göstergeler, tarihsel etkileşim süreçleri ve benzerliğin olasılıklarına bağlı olarak değerlendirilmektedir.

Her dilin kendine ait bir ses envanteri bulunmaktadır ve farklı bir dilden ödünçlenen sözcükler bu ses envanterine uyumlu hale getirilmektedirler. Örneğin Türkçeye İtalyancadan aktarılan *macchina* > *makine* ya da *makine* olarak telafuz edildiğinde Türkçeleştirme (Turkification) gerçekleşmektedir. İtalyanca *biglietto* sözcüğü, Fransızca *billette*, Türkçe *bilet* ve ikidilli Kürtçesinde *bilêt* olduğunda her dilin kendi ses envanterine uyum sağlamaktadır. Urartucanın hecesel çeviriyazısı ile *a-di-e-ra-si / -i-ia-bi* “tırs/-tı (kork(tu))” sözcük formunun *tars* ve *ters* formlarıyla eski ve yeni Pers/Fars dillerine, *tars-* ya da *dars-*

⁶ Toplumlar arası bölgesel etkileşimler ve Urartu toplumunun bazı söz varlıklarını koruyarak baskın toplumlara ve bu toplumların dillerine uyumları (entegrasyonları) iki olası dilsel aktarım yolu olarak görülmektedir.

⁷ Urartuca kaynaklı olarak değerlendirilen bu sözcüklerin ilk ortaya çıkış ilişkisi bakımından farklı bir dil ile de bağlantıları olabilir. Fakat -detaylı araştırma yapılmayan- bu konuda herhangi bir bilgiye ulaşılamadı.

biçimlerinde Türkçe ve Kürtçe söz varlıklarına yerleşmesi bu uyumu örneklemektedir. Tarihsel aralıklarla yaşam bulan bölgesel dillerin etkileşim ve ödünçleme ihtiyacına bağlı olarak sözcüklerin aktarım, uyarılma ve uygulanma aşamalarının gerçekleştiğini bilmekteyiz (Johanson, 2008: 61-63; Varol, 2014: 29). Sessel değişim ve dönüşümler hece boyutunda olduğunda seslemlerin yer değişimi olarak bilinen göçüşme / metatez eyleminin gerçekleşimine dayanan sözcüklerle karşılaşmaktadır⁸. Bu türden oluşumlar, yapısal analizlere bağlı olarak günümüz dillerindeki sözcüklerin Urartuca ile ilişkilendirilmelerini sağlamaktadır. Urartu yazıtlarının beddu söylemlerinde geçen *zi-li-bi* “soy, yaradılış, köken” anlamlarına gelen sözcüğün “cibili-yet” olarak bölge dillerinde bulunduğu düşünülmektedir. Bu sözcüğün ilk sesi olan /z/ ile /c/ arasındaki yer değiştirme ve *li-bi* > *bi-li* seslem yer değişimi (metatez) sonucu bu formun oluştuğu düşünülmektedir. Yani ölü dilin sözcüğünün anlamsal yakınlığının yapısal kurulumdaki örtüşmesi, yakın seslerin yer değişimi ve metateze bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Eşdizimlilik, yazıtta bir arada bulunması gereken birbirine yakın iki sözcükten birinin anlamsal çıkarımının yapılmasına dayalı, anlambilimsel bir doğrulama sağlamaktadır. Urartucada bu kurulumu *şuri* “mızrak” sözcüğünden önce ve *buradi* “asker” sözcüğünden sonra gelen *masini* “silah” sözcüğünün anlamsal çıkarımı ile belirlemektedir. Ölü bir dilin anlaşılabilirliğinde belirleyici olan yapısal ve anlamsal değerlendirmeler, bu açıklamaların sistematik olarak farklı sözcükler için de uygulanabileceğini ortaya koymaktadır. Böylece, dil ilişkilerinin anlaşılmasına ve yazıt okumalarına katkılar sağlanabilecektir.

2. Urartucanın Ses Envanteri

Urartu dilinin ses envanteri ya da ses değerleri konusundaki temel kaynak Asur yazı sistemidir. Urartu yazıtları, ideografik kaynaklı belirteç ve hecelerin kullanımıyla oluşturulmaktaydı. Urartucanın söz varlığı ile ilgili bilgileri ise hecesel okumalara bağlı olarak edinmekteyiz. İdeografik işaretler Urartuca karşılıkları ile telafuz edilirken belirteçler, okuyucuyu anlam ayırt edici özellikleriyle, yazılanın anlaşılır olması konusunda yönlendirmekteydiler. Belirteçlerin telafuz değerleri yoktur. Genelde kendilerinden sonra gelen sözcükler için anlamsal açıklayıcılıkları vardır. Semitik Asur dili için oluşturulmuş yazı sistemi, Urartuca sözcükler için de ses ve hece değerleriyle kullanılmaktadırlar. Latin alfabesinin Türkçenin yazılı aktarımına uyarlanması gibi Urartu'nun da Asur yazı sistemini Urartucaya uyarlamış olduğu anlaşılmalıdır. Yani bazı hece işaretleri, Asur kaynaklarında olduğundan farklı ses değerlerine de sahiptiler. Bu farklılığın, öncelikle birbirine yakın ses değerleri konusunda gerçekleşmiş olabileceği düşünülmelidir. Yazıdaki sesletim sistemine dair düzenleme ve uzlaşımın Urartularca nasıl sağlanmış olduğuna dair bilgiye ulaşmak için detaylı veri ve incelemeye ihtiyaç duyulmaktadır (Varol, 2021: 18).

Urartucada /a/, /e/, /i/ ve/u/ ünlü sesleri için Asur'dan edinilmiş yazımsal işaretler bulunmaktadır. Akad kaynaklı olan Asur dilinde de bu seslerin sadece kısa ve uzun biçimleri bulunmaktaydı (Gelb, 1961: 123). Yani Asur yazısı, Urartucanın farklı ünlü sesleri yazıtlarında gösterebilmesi için kaynak sunmamaktaydı. Bundan dolayı sesletime dair yazımsal kaynağın Urartu tarafından dolaylı olarak ve benzerlik ilişkisi kurularak oluşturulması söz konusuydu. Urartucada kapalı

⁸ Türkçenin farklı ağızlarının konuşma dilindeki *kiripi* > *kıpiri*; *kiribit* > *kıbirit* ve gömlek > gölmek; çömlek > çölmek sözcüklerinde olduğu gibi göçüşme (metatez) yaygın olarak gerçekleşmektedir (Ersöz, 2018).

/ê/ sesi için /e/, /o/ sesi için /u/ işaretinin kullanıldığı düşünülmektedir. Ayrıca /ı/ veya değişkenleri için /i/ işaretinin, /ü/ sesi veya /ö/benzeri sesler için /u/ işaretinin kullanılma olasılığı bulunmaktadır. Çünkü Urartu Krallığı içinde farklı dil ailelerine mensup insanların yaşadığı ve bu insanların dillerindeki farklı ses değerlerinin bunlara yakın ses işaretleriyle yansıtılmış oldukları düşünülmektedir. Bu varsayımına bağlı olarak Urartu'nun bölgesel yaşam anlamında ardılı olan toplumların sözcüklerinin Urartucanın anlaşılması için katkı sağlayacağına inanılmaktadır. Yani sözcüklerin farklı dillerdeki ses değişimlerine bağlı olarak yeniden inşa edilmeleri (reconstruction) gerçekleşebilir. Bunun için Urartucada bulunan sözcüklere yapısal ve anlamsal olarak benzer sözcüklere ulaşılması gerekmektedir. Bu işlem, dilde bulunan ünsüz seslere yakın ama hece yazılı işaretlerde ses değerlerine ulaşamayan ünsüzler için de mümkündür. Urartucada /b/, /d/, /g/, /h/ (gırtlaksız h sesi), /k/, /l/, /m/, /n/, /s/, /p/, /q/, /r/, /s/, /ş/ (ş sesi), /t/, /z/ ünsüzleri dışında yarı ünsüz /w/ ve /y/ ünsüz seslerinin dolaylı olarak kullanılmış olabileceği belirtilmektedir (Wilhelm, 1983: 159-162; Wilhelm 2004: 121). Urartu yazı sisteminde, olma olasılığı bulunan /c/, /ç/, /f/, /j/ ve /v/ seslerine dair hece işaretleri görülmemektedir. Urartu'nun çok kültürlü yapısından dolayı, dilinde olma olasılığı yüksek bu ünsüz sesler de diğer seslere benzerlik ilişkisi ile uzlaşımalsal olarak kullanılmış olabilirler. Yani /j/ sesi için /z/, /v/ sesi için /b/'nin hecesel sunumuyla kullanılmış olması söz konusudur. Yazıtlarda *Bi-a-i-ni⁹* olarak geçen Urartu Ülkesi'nin adının **Vîyan¹⁰* biçiminde telafuz edildiği ve bu sözcüğün de zamanla kısaltılarak *Van* adı olarak sözcükselleştiği düşünülmektedir. Dilin tözel ekonomi yasasına bağlı olarak dünya dillerinde bu türden görünüm yaygındır. Farklı anlama sahip bir sözcüğe dönüşmedikçe, zamanla sözcüğün kısaltılmış biçimi uzlaşımalsal olarak tercih edilebilmektedir. Yani *Van* adının Urartu'nun ardından gelen bölge dillerinde farklı bir yerleşim adı ile çakışmaması, sözcüğün bu görünümü almasında neden olabilir. /c/ ve /j/ sesleri için işaretler bulunmadığından /z/ ya da /s/ seslerini belirten hece işaretlerinin bu sesleri de karşılamaları mümkündür. Yani yazı sisteminin sesleri sunmasındaki yetersizliklere bağlı olarak Urartucanın ses değerlerinin olası bazı yollarla yansıtılma durumlarının olabileceği anlaşılmaktadır. Dünya dillerinin genelinde gerçekleşen ses olaylarının Urartu dilinde de oldukları düşünülerek ses değerlendirmelerinin yapılması gerekmektedir. Bu bilgilere ulaşmak için dil kullanıcıları ve dilbilim araştırmacıları olarak bazı kurallar ve ses olayları çerçevesinde sezgisel çıkarımlar yapılması gerekmektedir.

3. Ölü Dilin Miras Sözcükleri

Sözcük, dilin özelliklerinden olan ses, biçimbirimsel kurulum, tümcesel örüntülenme ve anlamsal içerik gibi konuların açıklanmasında kesişme noktasıdır. Sesler etkileşime girerken, tümceler oluşurken çokanlamlılık ortaya çıkarken çoğu zaman sözcük merkezli açıklamalar yapılmaktadır. Sözcük, dil kullanıcıları tarafından kolayca anlamlandırılmasından ya da konuşmada kolayca tanınabildiğinden geleneksel dilbilgisi çalışmalarının her zaman en çok çalışılan konusu olmuştur (Uzun, 2006: 21). Günümüz dillerinde devam eden işlevsellikleriyle kullanım alanları bulunan birçok sözcüğün tarihi, ait

⁹ Urartucada ünsüz işaretleri tek başlarına bulunamadıklarından *-ni* hecesinin sadece /n/ sesini vermek için kullanılmış olması söz konusudur.

¹⁰ **Vîyan* için * (asteriks) işaretinin kullanılma nedeni yazılı belgelerde kullanıldığına dair bilgi bulunmasa da olası bir biçimlenme olduğunu belirtmek içindir.

oldukları varsayılan dillerin tarihinden çok daha eskiye dayanmaktadır. Yani bazı sözcükler, yapısal kurulum ve anlamsal sunum bakımından buldukları dil ile uyum sergilemeler de asıl kaynakları farklı dillerdir. Krallıklar ya da imparatorluklar yıkılıp topraklarındaki hâkim güçler el değiştirdiğinde kültürel değişim ve geçişler de gerçekleşmekteydi. Baskın toplumun dili geçer-ortak dil olduğundan, iletişim yetkinliğinin oluşması ve uygulanması da bu dil aracılığıyla sağlanmaktaydı. Önceki dilin ömrü ise sonraki birkaç nesil içinde tükenmekteydi. Öte yandan, yaşamsal süreçlerini yitiren dillerin içerik sözcükleri gibi bazı dilsel özelliklerinin farklı dillerde yaşamını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Doğu Anadolu'nun yitirilen dili Urartucanın günümüz dillerinde yaşayan sözcükleri, bu konuda değerlendirilmeleri gereken, yönlendirici örneklerdir. Herhangi bir akrabalık bağı bulunmayan toplumların bölgesel etkileşimlerine bağlı olarak Urartuca kaynaklı bazı sözcüklerin günümüz dillerine aktarıldıkları anlaşılmaktadır.

Urartu, milattan önce 850-600 yılları arasında Doğu Anadolu'da hüküm sürmüş ilk krallıktır. Eski Yakınoğu'nun günümüzü şekillendiren önemli toplumlarındandır. Tarihsel, toplumsal ve kültürel bilgiler sunan arkeolojik verileri ve yazıtları ile Urartu, aynı yaşam alanını günümüze kadar paylaşan farklı toplumlara kaynaklık etmiştir. Bundan dolayı Urartu'dan miras kalıntıların anlaşılması için bu krallık ile bölgesel ve tarihsel ilişki ağı içindeki oluşumların da anlaşılması önemli katkılar sağlayacaktır. Ölü dil, alan yazında, “böylesi bir dil için artık herhangi bir konuşanı yoktur” biçiminde bir tanıma sahiptir. Bunun yanında miras diller, azınlık olarak da belirtilen toplum dilleri için kullanılmaktadır (Polinsky ve Kagan, 2007). Konuşucusu bakımından sayısal oranları az olan bu dillerin kullanım alanlarının da azalmasına bağlı olarak işlevselliği yok olmaktadır ve yakın bir gelecekte tamamıyla yitirilen diller haline geleceklerdir (Evans, 2010). Yani bunlar da birer ölü dil olacaklardır. Daha önceden ölü bir dile ait olan sözcüklerin, ölü dil ile aynı yaşam alanını paylaşan günümüz dillerindeki biçimleri *miras sözcükler* olarak adlandırılmaktadır. Yani günümüz Farsçası, Ermenicesi¹¹, Türkçesi, Kürtçesi ve Arapçasında bulunup Urartu döneminde aynı ya da benzer yapısal kurulumu ve anlamsal sunumu sergileyen sözcükler için miras sözcükler tanımı kullanılmaktadır. Bu sözcüklerin genetik ilişki bağı olmadan farklı dillerde görülme nedeninin bölgesel etkileşim olduğu anlaşılmaktadır (Thomason, 2001; House ve Rehbein, 2004). Geçmişin toplumlarında sözcük türetmek yerine etkileşimde oldukları toplum dillerinin sözcüklerini söz varlıklarına katma uygulamasının günümüzden daha yaygın olduğu belirtilebilir. Bu sürecin temel uygulaması, sözcüğün aktarılan dilin ses envanterine uygun olacak biçimde yeniden yapılandırılmasına, sürecin devamlılığı ise sözcüğün işlevselliğine bağlıdır.

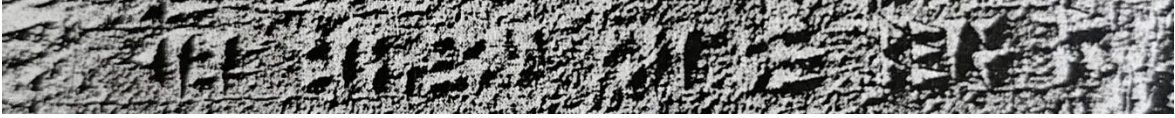
Yaşayan ya da ölü, tüm dünya dilleri oluşum ve sunumlarında soyut ve somut bileşenlere sahiptir. Zihnimizdeki soyut dil edinim düzeneği, sosyal çevremizin sunduğu somut olanaklarla dilselleşme sürecini yaşamamızı sağlamaktadır. Bu sürecin çıktısı ise ses ve bildirişim değerleri olan somut sözcük ve sözcüklerin soyut da olabilen anlamsal içerikleriyle iletişim döngüsünü sağlamalarıdır. Konuşan insanın sözlü dilinin işitsel somutluğu olan, en küçük ve temel yapı taşı seslerdir. Seslerin ayırıcı özellikler sergileyen sesbirimlerinin günümüz dünya dillerinin çoğundaki yazımsal karşılıkları ise görsel somutluklarıyla harflerdir. Urartu dilinin ve yazıtlarının uyarlandığı çivi yazısının ideogram, belirteç ve

¹¹ Ermenice ve Kafkas dilleri ile Urartuca arasındaki sözcüksel ve dilbilgisel örtüşmeleri ele alan birçok çalışma bulunmaktadır. Bu konuda (Diakonoff ve Starostin, 1986) detaylı bilgiler içermektedir.

hece üçlüsü sistemi içinde sadece heceler Urartu söz varlığını sunmaktadırlar. İdeogramlar ve belirteçler, Sümer ve Akad kaynaklı yazımsal değerlerdir ve Eski Yakındoğu'nun aynı yazı sistemini kullanan farklı toplumları için anlamsal içerikleri aynıdır. İdeogram kaynaklı olan belirteçler ise sesletim değeri olmayan yazımsal açıklayıcılardır (Varol, 2005: 33-40; Varol, 2021: 13). Hecelerin sesletim değerleri yanında yazıtlardaki ideogramlar yerine geçebilecek sözcükler, Urartucanın söz varlığının belirlenmesinde belirleyicidirler. Bu bağlamda, Urartucada ve günümüz Urartu yaşam alanındaki dillerde bulunan bazı sözcükler yapısal ve anlamsal açıklamalarla değerlendirilmektedir.

3.1 *Dierasi-abi* “Tırs-tı” için Yapısal ve Anlamsal Belirleyiciler

Urartu yazıtlarındaki hecesel yazımın ses envanterinin ya da değerlerinin doğrulanma imkânı, - tarihsel ve toplumsal değişim ve dönüşümler de göz ardı edilmeden- günümüz dillerinde bulunan ortak sözcükler ile gerçekleştirilir. Bu türden sözcükler, aynı yaşam alanını paylaşan farklı dil kullanıcılarının ortak sözcükleri anlamında, *ortak etkileşim birimler* olarak da adlandırılabilirler. Çünkü sözcüklerin ilk kaynakları Urartu olarak anlaşılrsa da Urartu sonrası uzun bir tarihsel sürece farklı diller aracılığıyla nüfuz ettikleri gibi Urartu öncesi dillerde de varlık bulmuş olmaları mümkündür. Bu sözcüklerden biri ve tarihsel takibi imkanına bağlı olarak tutarlılık sergileyeni yazıtlarda *a-di-e-ra-si-i-ia-bi*; *a-di-ra-si-ia-bi* formlarıyla görülen “tırs-(mak)” sözcüğüdür.

Resim 1. Urartu yazıtında [a]-di-e-ra-si-i-ia-[bi] yazan bölüm (Harutyunyan, 2004; Salvini, 2008)

(43) [ʰal]-di-[i-ni-ni] [ba]-ʿú¹-ši-[ni¹²]

(44) [a-še]-ʿe¹ gu-ʿnu¹-[še]

(45) [ú-i] gu-[nu-ú-še]

(46) [a-di-ra]-ʿsi¹-[ia-bi]¹³

“Haldi savaşmamı emrettiğinde ben savaşmaktan korkmam”

Sardurui oğlu Rusa dönemine tarihlenen Movana stelinin (43-49) satırlar arasında Haldi'nin savaş emrinin korkmadan (tırsmadan) yerine getirildiğine dair bir anlam bulunmaktadır. Bu sözcüğün, Urartu yazıtlarındaki bağlamsal sunumları yanında eski Pers dönemine tarihlenen yazıtlarda ve günümüze kadar anlamsal işlevselliği ile kullanılması, içeriği konusunda doğrulamalar sağlamaktadır. Urartu yazıtlarında *adiras-* “korkmak, tırsmak” olarak belirtilen sözcük, günümüz Türkçesinde *tırs-*, Kürtçede

¹² Köşeli parantez [...] işareti, yazıtların kırık ya da belirginliğini yitirmiş alanları için kullanılmaktadır. Parantez boşlukları, genellikle sözcüğün kırık olmayan kısımlarının anlaşılabilirliğine bağlı olarak doldurulmaktadır.

¹³ <http://oracc.org/ecut/Q007087/>.

dars-/trrs-, Farsçada *ters-* formlarıyla Urartucadaki yapısal ve anlamsal sunumu bakımından çok da değişmeden günümüz dillerine kadar aktarılmış görülmektedir¹⁴. Eski Persçede,

𐎠𐎢𐎽𐎢𐎡𐎹 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎡𐎹 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎡𐎹 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎡𐎹

t-r-s-t-i-y /tārsatiy/ olarak görülen sözcüğün orta ve günümüz Persçesinde de kullanımının devam ettiği anlaşılmaktadır¹⁵. Behisitun yazıtında bu sözcüğün yukarıdaki işaretlerle işlenmiş olduğu görülmektedir. Sözcük, Pers Kralı Darius'un tahta çıktığı dönemi anlatan yazıt içinde geçmektedir (Polat, 2023: 5). Bu sözcüğün bulunduğu yazıt bölümünün transkripsiyon ve çevirisi aşağıdaki gibidir.

...*tyam magum xšačam ditam caxriyā kārāšim hacā daršam atarsa*

“... krallıktan mahrum. Halk ondan çok **korkuyordu**¹⁶”.

Buradaki *atarsa* yapılanması “korkuyordu” anlamını vererek sözcük başı ve sonu konumundaki /a/ seslerinin hem sürerlilik görünüşü {-ıyor} hem de geçmiş zaman {-du} bildirimi ile şimdiki zamanın hikayesi olarak adlandırılan yapılanmayı sergilemektedir. Bu yapının Pers dilindeki eksiz yapısı *tars-* biçimindedir. Urartucadaki kurallı görünüşünün de *adiras-* yerine *diras-* olarak anlaşılması gerektiği görülmektedir. Hece yazısı sisteminin kısıtlayıcılığı ortadan kaldırıldığında da sözcüğün *dirs-* > *dars-/trrs-* formlarına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yani bu sözcüğün anlamsal aktarımı yanında Urartucadaki telafuz biçiminin günümüz bölge dilleri olan Türkçe ve Kürtçe ile de örtüştüğü anlaşılmaktadır.

3.2 *Zilibi* > “Cibili(yet)” için Yapısal Belirleyici: Göçüşme / Metatez

Sözlü dilde seslerin ve seslemlerin yazıda harflerin ve hecelerinin sözcüklerdeki yer değişimi göçüşme /metatez (metathesis) olarak değerlendirilmektedir (Ersöz, 2018: 2189). Sözcüğü oluşturan birimlerin yer değişimine bağlı anlamsal farklılıklar olmamaktadır. İlk yazılı kaynaklardan itibaren bu türden görünüşlerle karşılaşılmaktadır. Sümerce, bir taş adı olan *abašmû*, etkileşime ve metateze bağlı olarak daha sonraki Akad metinlerinde *amašbû* biçiminde görüldüğünden, ödünçlenmiş bir sözcük olarak değerlendirilmektedir (Gelb vd., 1998: 39). Bu durum ödünçlemede seslem değişimi olarak da nitelenebilir. Urartu dilinden miras sözcüklerin değerlendirilmesinde bu oluşumun önemli olduğu anlaşılmaktadır. Metatez, aynı dilin değişkesini (ya da farklı ağızlarını) kullanan insanlar arasında yaygın olduğu kadar, dilsel etkileşime bağlı olarak da sözcüğün aktarıldığı toplum dilinde uygulanabilmektedir.

Urartucadaki *zilibi* sözcüğü “soy, köken” anlamıyla günümüzdeki *cibilyet* sözcüğüyle ilişkili görülmektedir. Türkçedeki formunun Arapça kaynaklı olduğu belirtilen bu sözcük, Türklerin Araplarla ilişkilerinin başlamasından daha önce İran halkları ile etkileşimlerine bağlı olarak Türkçe söz varlığına konuşma diliyle yerleşmiş olabilir. Fakat bu sözcüğün günümüz Türkçesinde yine Arapça kaynaklı ad yapım eki {-iyet} ile kullanımı Arapçadan alıntı olma durumunu ortaya koymaktadır. Urartu diline, Arapların ata toplumunun dili olan Asurcadan ödünçleme ile geçen bir sözcük de olabilir. *Zilibi* sözcüğü, Urartu metinlerinin sonundaki beddua bölümlerinde görülmektedir.

¹⁴ Bu sözcüğün yansıma sesine bağlı olarak kullanımının ortaya çıkıp yaygınlaşması ve doğallığının da kalıcılığını desteklemiş olması söz konusu olabilir.

¹⁵ https://en.wiktionary.org/wiki/Appendix:Old_Persian_Swadesh_list.

¹⁶ https://lrc.la.utexas.edu/cieol/aveol/80#glossed_text_gloss_101275.

(8) ú-li-e i-ni-li du-li-e ^dḫal-di-^ʿše¹

(9) [^d]IM¹-še ^dUTU-še qi-ú-ra-a-še DINGIR.MEŠ-^ʿše¹

(10) [tú]-ru-ti-ni-e-ni ma-a-ni e-^ʿa¹

(11) ^ʿzi¹-li-bi qi-ú-ra-a-ni e-di-ni

“Her kim bunu yaparsa Tanrı Haldi, Fırtına Tanrısı Teişeba, Güneş Tanrısı, Yeryüzü Tanrıları yok etsinler onu, **cibilyetini** (soyunu) dünya yüzeyinden ...¹⁷”

Sözcüğün Urartu yazıtlarında *zi-il-be*, *zi-il-bi-i* ve *zi-li-bi* biçiminde hece yazısı değerleri bulunmaktadır¹⁸. Sözcüğün ait olduğu dil içinde de zülbi <> zilibi biçiminde seslem göçüşmeleri olduğuna dair metatez örnekleri vardır.

Resim 2. Zvartnos yazıtı içindeki beddua bölümü ve [*zi*]-*il-bi* sözcüğü (Harutyunyan, 2004; Salvini, 2008)

(42) ^dḫal-di-še

(43) ^dIM¹-še ^dUTU-ni-še DINGIR.MEŠ-še

(44) ^ʿmī¹-i ti-i-ni mī-i

¹⁷ (<http://oracc.org/ecut/Q006928/>)

¹⁸ (<http://oracc.museum.upenn.edu/ecut/cbd/xur/onebigfile.html>).

(45) ar-mu-zi-i mi-i

(46) ¹zi¹-il-bi-i qi-ú-ra-i-¹di¹

(47) ¹ku¹-li-e-tú-ú-¹ni¹¹⁹

“Tanrı Haldi, Fırtına Tanrısı, Güneş Tanrısı, (ve) bütün tanrılar, onun adını, ırkını ve cibiliyetini dünya üzerinden yok etsinler”

Zvartnos yazıtının sonlardaki beddua bölümünde, sözcüğün ilk hecesi kırık olsa da tümcesel bağlama göre zi-il-bi hecesi metateze uğramış biçimiyle anlaşılmaktadır. Sözcüğün, genellikle *qiura* “dünya” sözcüğünden önce kullanımını söz konusudur. Urartu'nun beddua metinlerinde yüklem genellikle tümce başı konumda bulunmaktadır.

Sözcük anlamlarının örtüşmesi yanında Urartu yazım işaretlerinin ses envanterinde olmadığı belirtilen /c/ sesinin *zilibi* için sözcük başı konumda bulunma ihtimali vardır. Yani /z/ sesinin aynı zamanda /c/ olarak da sesletilmesi söz konusudur. Bu değerlendirmeye bağlı olarak Urartu sözcüklerinden /z/ sesine sahip olanların /c/ ya da /j/ olarak da sesletilme durumlarının olabileceği anlaşılmaktadır. Urartuyu oluşturan farklı etnik grupların ses envanterlerinde olma olasılığı yüksek olan bu seslerin yazıda /z/ sesi ile gösterimleri söz konusudur. Urartu ardılı olan bölgesel dillerdeki sözcüklerle de bu değerlendirmeye bağlı olarak yapısal karşılaştırmalar yapılabilir ve Urartucanın aydınlatılmasına destek olacak yeni sözcük anlamlarına ulaşılabilir.

3.3 *Masini* “Silah” için Anlamsal Belirleyici: Eşdizimlilik

Eşdizimlilik, bazı sözcüklerin kullanım sıklığı bakımından yan yana görülmelerinin oldukça fazla olma durumudur. Yani *sı* ve *içmek*, *köpek* ve *havlama*, *terzi* ve *kumaş*, *asker*, *savaş* ve *silah* gibi sözcüklerin yan yana bulunma olasılığının çokluğunu belirtmektedir (Çetinkaya, 2009: 197). Urartu yazıt okumalarındaki önemli bir hata, dillerdeki eşdizimlilik olgusunun gözden kaçırılmasıdır. Bunun yanında sözcüklerin çok anlamlı olabilecekleri ve aynı ya da benzer ses dizimlerine sahip sözcüklerin farklı anlamlara sahip olabilecekleri de bilinmelidir. Çünkü bunlar dünya dillerinin evrensel görünümüdür. Urartu yaşam alanında bulunan günümüz dilleri bu özelliklere sahiptirler. Urartu için de aynı kuralların geçerli olduğunu düşündüğümüzde Urartuca “onun” anlamındaki *masi* sözcüğünün *masini* formunun aynı biçimde tercümesi eşdizimlilik kuralını bozmaktadır. Oracc Museum sayfasında bu sözcüğün yazılı ve kurallı biçimlenmeleri ve bu biçimlenmeler seçildiğinde geçtikleri metinler belirtilmektedir²⁰. Aşağıdaki bazı örneklerle, bu sözcüğün anlamsal içeriğinin belirginleştirilmesine çalışılmaktadır.

^dhal-di-¹i¹-ni uš-ta-a-bi **ma-a-si-ni-e** ^{GIŠ}.šú-ri-i-e²¹

¹⁹ <http://oracc.org/ecut/Q007107/>.

²⁰ (<http://oracc.museum.upenn.edu/ecut/cbd/xur/onebigfile.html>).

²¹ (<http://oracc.org/ecut/Q007002/>).

“Tanrı Haldi **silahı** (olan) mızrakla sefere çıktı (hücum etti)”

Minua oğlu I. Argiştı dönemine tarihlenen bu yazıt bölümünde, “askeri sefere çıkmak ya da hücum etmek” anlamındaki *ušta-bi* sözcüğünden sonra gelen *masini* sözcüğü bulunmaktadır. Sözcüğün devamında, temel işlevi ağaçtan yapılan nesnelere olan fakat silah işlevi de olduğu anlaşılan GIŞ belirteci görülmektedir. Bu belirtecin, *şuri* “mızrak” (Haldi’nin mızrağı) sözcüğünden önce kullanımı söz konusudur. Yani buradaki anlamsal örüntü içinde *masin*’nin “onun” gibi gereksiz bir anlam oluşturmak yerine silah anlamını verdiği düşünülmelidir. Çünkü bazı yazıtlarda GIŞ belirtecinin düşmesi ile *masini* sözcüğünün anlam yükünü taşıması söz konusudur ve “onun” anlamını verdiği iddia edilen bu sözcüğün sahiplik belirten farklı tamlama kalıplarında bulunmadığı anlaşılmaktadır (Nanto, Varol, 2023: 172). Bu sözcüğün eş dizimlilik ilkesine göre “silah” anlamının ortaya çıktığı farklı örnekler vardır. *Masini* “silah” sözcüğünün anlamsal içeriğini, bu sözcükle eşdizimli olabilen *huradi* “asker” sözcüğünden sonra gelmesiyle anlamaktayız.

LÚ.A.SI.MEŠ-áš-te ú-i ú-ni a-šá-a-zi-e

hi-i-ni-e ši-ú-bi LÚ.**hu-ú-ra-¹di-na¹-a**

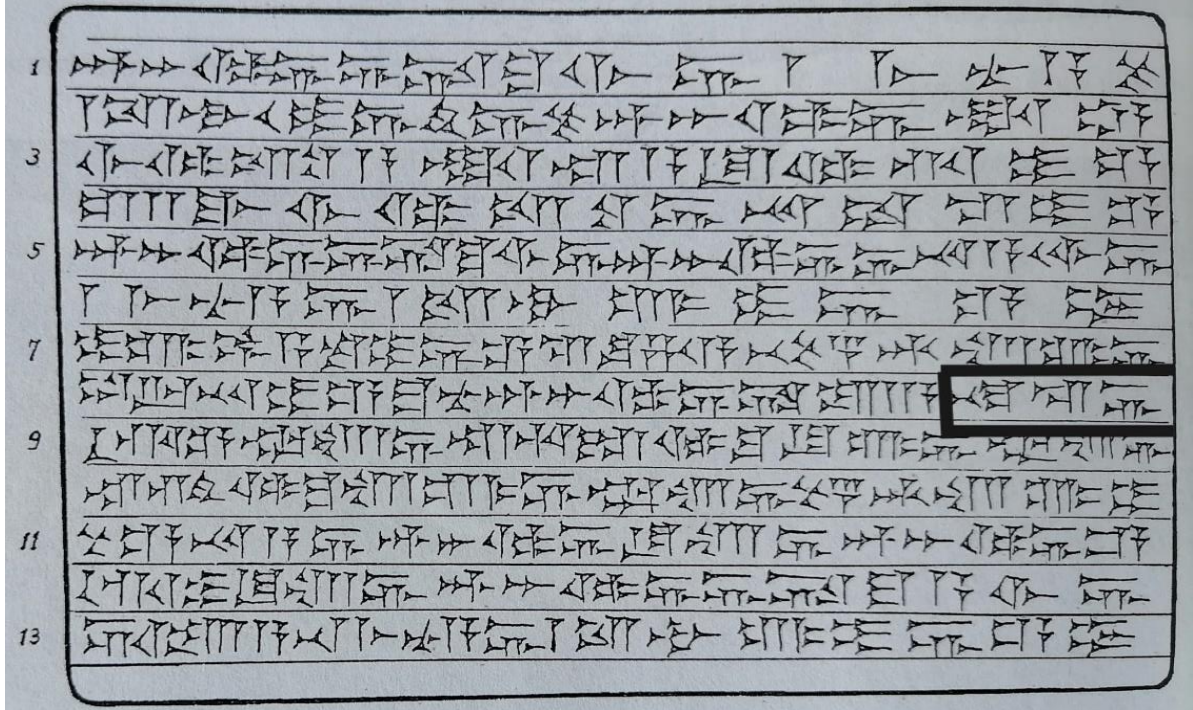
ma-a-si-ni-e-i-a-ni a-šá-zi-e ¹ú-ú¹-še 2 MAN.MEŠ-...

“O zaman ordumu götürdüm ondan² silahla. . . ayrıca iki kralı kuşattım(?) . . .²²”

Urartu Kralı Işpuini oğlu Minua dönemine dair tam okunamayan bu yazıtta (ve diğer yazıtlarda) *masini* “onu, ondan” olarak tercüme edilmekte ve dilin eşdizimlilik ilkesini yıkmaktadır. Urartu yazıtları incelendiğinde, *masini* sözcüğünün birçok yerde “silah” anlamıyla mantıksal örtüşmeler sergilediği anlaşılacaktır. Çünkü asker ve mızrak sözcükleri birer belirteç gibi *masini* “^{asker} silah^{mızrak}” sözcüğünün anlam alanını ortaya çıkarmaktadırlar²³. Ağrı’nın Patnos ilçesi sınırları içindeki Urartu Aznavurtepe Tapınağı yazıtında da *masini* sözcüğünün “silah” anlamını verdiğine dair bilgiler bulunmaktadır.

²² (<http://oracc.org/ecut/Q006901/>).

²³ *Masini* sözcüğünün Urartu yazıtlarında bulunmasının diğer bir önemi, bu sözcüğün anlam alanını genişletmesiyle “araç ve makine” gibi sözcüklerin de kaynağı ya da erken dönem kullanımı örnekleri olabilmesidir. Makine sözcüğünün Yunan kaynaklı olduğu belirtilse de bu sözcüğün Urartulardan sonra Yunanlılar ile yoğun etkileşim yaşamış Persler sayesinde Yunan medeniyetinin söz varlığına aktarıldığı düşünülebilir. Bu düşünceyi destekleyecek farklı kaynaklara da ihtiyaç vardır.

Çizim 1. Aznavurtepe yazıtının çizimi ve *ma-si-ni* sözcüğü (Balkan, 1960; Salvini, 2008)

- (6) ^mmì-nu-a-ni ^miš-pu-ú-i-ni-e-**h**é
- (7) i-ú LÚ.a-te-i-ni e-si na-**h**a-a-be KUR.šá-ti-ru-ú-ni
- (8) du-ur-ba-i-e ma-nu ^dh'al-di-ni uš-ta-a-be **ma-si-ni**
- (9) šú-ri-e ka-ru-ni URU.**h**u-ra-di-na-ku-ú-ni ka-ru-ni

“... İşpuini oğlu Minua, babasının tahtına oturduğu zaman, Şatiru Ülkesi isyan çıkardı. Tanrı Haldi, **silahı** olan mızrakla hücum etti, Huradinakuni şehrini yenilgiye uğrattı ...”.

Aznavurtepe yazıtının bir bölümünün (6-9 satırlar) değerlendirildiği metin içinde geçen *masini* sözcüğünün “silah” anlamı ile uyumluluk sergilediğini bu sözcüğün devamında gelen *şuri* “mızrak” ile anlamaktayız. Urartu yazımında *şuri* sözcüğünde olduğu gibi GIŞ belirtecinin düştüğü örnekler de bulunmaktadır. Bu belirtecin işlevselliğini yitirmesinde, “silah” anlamıyla *masini* sözcüğü etkili olmaktadır.

Ayanis yazıtının (ii 3) olarak belirtilen bölümünde geçen *ma-si-ni-li* sözcüğünde, Urartuca çoğul bildirim eki {-li} bulunmasına rağmen yine sözcüğün “onun” 3. tekil şahıs sahiplik adlı ile çevirisi yapılmaktadır. Bu sözcükteki çoğul aktarımda da *masinili* sözcüğünün “silahlar” anlamını verdiği düşünülmektedir. Yazıtta, *masini*'nin bulunduğu satırın diğer sözcükleri konusunda da belirsizlikler

hakimdir. Yazıtın okumasında, “Tanrı Haldi onun kapısını silistleyecek alzinai²⁴” biçiminde dilbilgisel bağdaşıklık ve anlamsal tutarlılığın yeterince uzak olduğu bir çeviri bulunmaktadır²⁵. Urartucanın *derasiabi*; *zilibi* ve *masini* sözcüklerinde olduğu gibi diğer sözcük anlam alanlarının belirlenmesine yönelik bilgilerin, tutarlılık ve uzlaşım salk sergileyecek biçimde detaylandırılmasına -Türkçe bir bütünce oluşturabilmek amacıyla- devam edilecektir.

Sonuç

Urartu ve Urartu yazıtları, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kültürel ve dilsel miraslarıdır. Urartu yazıtları, geçen binlerce yıla ve Doğu Anadolu'nun sert iklimine rağmen günümüze kalabilmişlerdir. Yazıtlarda geçen bazı sözcüklerin de günümüz bölge dillerinde bulunması, bu durumun rastlantısallığın ötesinde olduğunu ve bir değerlendirilme sürecini gerektirdiğini belirtmektedir. Urartu Krallığı yıkıldıktan sonra, Urartulu insanların toplu bir soykırıma ya da göçe maruz bırakıldıklarına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle, Urartuların, değişen baskın toplumlara ve dillerine uyum sağlayarak (benzeşerek) yaşamlarını aynı bölgede devam ettirdikleri anlaşılmalıdır.

Urartu'dan kalan miras sözcükler, Urartucanın anlaşılabilirliğinde belirleyici oldukları gibi dilbilimsel araştırmalara da kaynaklık etmektedirler. Çünkü ölü bir dil olan Urartucanın söz varlığına dair bilgileri edinmek, Akadca, Hititçe ve Asurca gibi dillerden daha zordur. Urartu yazı sistemi, özünde semitik dillere aittir. Yazı, bu dillerin ses envanterine uyum sağlayacak biçimde oluşturulmuştur. Urartu yazıtları sayıca daha azdır ve konusal çeşitlilikleri sınırlıdır. Bu nedenle seslerin, sözcüklerin ve dilbilgisel anlama sahip birimlerin detaylı olarak belirlenmeleri ve bunların anlam alanlarının pekiştirilme olanakları azdır. Urartucanın devamı olan dillerin bulunmaması, art zamanlı dil araştırmaları imkanını sınırlamaktadır. Dilin söz varlığına ve yazıtlarının anlamsal içeriğine dair birçok bilgi gizemini korumaktadır. Uyum sorunlu yazı sistemi ve Hurrice ile olan akrabalık ilişkisine bağlı olarak çözümlenme çalışmaları olsa da farklı dillere ve kaynaklara da ulaşmak gerektiği anlaşılmaktadır. Urartu'nun yaşam alanındaki günümüz dillerinin ve dilbilimsel belirleyicilerin ele alınması gerekmektedir. Çünkü bu dillerde, Urartu döneminden günümüze aktarılan, -doğrulan ve doğrulama gerektiren- sözcüklerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenlerle, dilin ve dilsel içeriğin anlaşılabilirliğine imkân tanıyan dilbilimsel yöntem ve açıklamalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Bölgedeki farklı diller konusundaki araştırmacı bilgisi, Urartucanın anlaşılabilirliğinde belirleyici etkiye sahiptir. Çünkü eski çağ toplumlarının aynı yaşam alanını paylaşmaları ile dilsel özellik paylaşmaları arasında önemli bağlar bulunduğu görülmektedir. Tarihin akışı içinde, bu özelliklerin yapısal ve anlamsal ilişkilerinin belirlenmesi için de dillerin ses envanterlerine uyum başta olmak üzere dilsel etkileşimin, aktarım-uyarlama ve uygulama bileşenlerinin anlaşılması gerekmektedir.

Çalışmada, Urartu sonrası, yaşamını özellikle bölgesel etkileşime bağlı olarak sürdüren sözcükler ele alınmaktadır. Bu konuda benzerlik, eşdizimlilik ve metatez gibi çözümlenmeye destek, yapısal ve

²⁴ <http://oracc.org/ecut/Q007100/>.

²⁵ “Tanrı Haldi silahlarla alzinai kapısını silistleyecek” biçimindeki yazıt okuması ve *silist* sözcüğünün anlamsal karşılığının belirlenmesi yönlendirici olacaktır.

anlamsal belirleyicilerin açıklayıcılıklarına başvurulmaktadır. Bunlar, günümüz Farsçası ve bu dilin erken dönem biçimleri ile Türkçe ve Kürtçe gibi bölgesel dillerde bulunup Urartu kaynaklı olan ya da olabilecek sözcükleri belirleyecek ve bu belirlemeleri temellendirecek yönetsel açıklamalardır. Bu belirlemeler yapılırken, *a-derasi* ve *a-tars-a* “-tırs-...” örneklerinde olduğu gibi bilinen dildeki ekleri içererek yapısal ve anlamsal çeşitlilik sergileyen sözcükler aracılığıyla, incelenen dilin belirsizlik sergileyen dilbilgisel işleve sahip eklerini açıklama imkânı da ortaya çıkabilmektedir.

Kaynakça

- Aksan, D. (2003). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 439.
- Balkan, K. (1960). Patnos yakınında Anzavurtepe’de bulunan Urartu tapınağı ve kitabeleri. *Anatolia*, 5, 133-158.
- Çetinkaya, B. (2009). Eşdizimli Sözcükler *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(4), 196-206.
- Diakanoff, I. M. ve Starostin, A. R. (1986). *Hurro-Urartian as an Eastearn Caucasian language*, Kitzinger, München.
- Dinçol, A. M. (1970). *Eski Anadolu dillerine giriş*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Ersöz, S. (2018). Türkçede göçüşme: tanım ve tasnif. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(4), 2189-2203.
- Evans, N. (2010). *Dying words: Endangered languages and what they have to tell us*. Malden MA: Wiley-Blackwell.
- Gelb, I. J. (1961). *Old Akkadian writing and grammar, materials for the Assyrian dictionary No: 2*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Gelb, I. J., Civil, M, Brinkman, J. A. ve Anthony, J. (1998). *The Assyrian dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Ignace J. Gelb ve ark. (Ed.). Chicago: The Institute.
- Harutyunyan, N. V. (2001). *Korpus Urartskich klinoobraznych nadpisei* (Corpus of Urartian cuneiform inscriptions). Yerevan: Yerevan University Press.
- House, J., and J. Rehbein (2004). What is ‘multilingual communication’? J. House ve J. Rehbein (Ed.), *Multilingual communication* içinde (ss. 1-19). Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/hsm.3.01hou>
- Johanson, L. (1999). Attractiveness and relatedness: notes on Turkic language contacts. J. Good ve A. C. L. Yu (Ed.), *Proceedings of the Twenty-Fifth Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society, Special Session on Caucasian Dravidian and Turkic Linguistic* içinde (ss. 87-93). Berkeley: Berkeley Linguistics Society.

- Johanson, L. (2008). Remodeling grammar: Copying, conventionalization, grammaticalization. P. Siemund ve N. Kintana (Ed.), *Language contact and contact languages* içinde (61-79.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- König, W. F. (1950). *Handbuch der chaldäischen Inschriften, Archiv für Orientforschung (Cilt 1)*. Beiheft 8. Selbstverlag Ernst Weidners.
- Mackenzie, D. N. (1971). *A concise Pahlavi dictionary*. London: Oxford University Press.
- Nanto, S. ve Varol, O. (2023). Ölü bir dil olarak Urartucayı incelemenin parametreleri, *Arteoloji Dergisi*, 2(2), 155-177.
- Polat, E. (2023). Arkeolojik veriler, çivi yazılı metinler ve antik kaynaklar ışığında I. Darius, *Arteoloji Dergisi*, (2)2, 1-21.
- Polinsky, M. ve Kagan, O. (2007). Heritage languages: In the 'wild' and in the classroom. *Language and Linguistics Compass*, 1(5), 368-395. 10.1111/j.1749-818X.2007.00022.x.
- Roberge, P. (2013). The formation of Afrikaans. *Stellenbosch Papers in Linguistics Plus*, 23.
- Salvini, M. (2008). *Corpus dei testi Urartei Volume I, II, III*. Le Iscrizioni Su Pietra E Rocca-Tavole.
- Thomason, S. G. (2001). *Language Contact*. UK: Edinburgh University Press.
- Uzun, N. E. (2006). *Biçimbilim-temel kavramlar*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Varol, O. (2005). *Çivi yazılı belgeler ışığında Urartu dilinin yapısal özellikleri* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Varol, O. (2014). *Türkçe-Kürtçe dil etkileşimi: İkidilli konuşuculara ait verilerdeki dilbilimsel görünüm*, [Yayınlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Varol, O. (2021). Sembollerden çivi yazısı ve harflere: Yazı sistemlerindeki temel dil bilişsel eylemler. A. Oktay (Ed.), *Sembollerden romana* içinde (ss. 7-29). Ankara: İksad Yayınevi.
- Wilhelm, G. (1983). Reconstructing the phonology of dead languages. F. C. Ehlich, Dü. (Ed.), *Writing in Focus* içinde (ss. 157- 167). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110822830.157>
- Wilhelm, G. (2004). Urartian. R. D. Woodard (Ed.), *The Cambridge encyclopedia of the world's ancient languages* içinde (ss. 119-137). Cambridge: Cambridge University Press.

İnternet Kaynakları

- https://en.wiktionary.org/wiki/Appendix:Old_Persian_Swadesh_list
- https://lrc.la.utexas.edu/eieol/aveol/80#glossed_text_gloss_101275
- <http://oracc.museum.upenn.edu/ecut/cbd/xur/onebigfile.html>

Urartu'nun Miras Sözcükleri için Yapısal ve Anlamsal Belirleyiciler

<http://oracc.org/ecut/Q006901/>.

<https://www.etimolojiturkce.com/kelime/cibilliyet>